
بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت والدین در قبال فعل کودک در فضای مجازی^۱

ابوالفضل حسام^۲

محمد غلامعلی زاده کجور^۳

چکیده

در فقه اسلام و حقوق ایران، اصل بر شخصی بودن مسئولیت است (یزدانیان، ۱۳۹۴: ۱۴۳) و قاعده فقهی «وزر» (شهید ثانی، ۱۴۱۴: ۱۰ / ۳۸ و ۶۹ / ۴) نیز مفید همین معنا است (محقق حلی، ۱۳۸۷: ۴ / ۴۲۶؛ محقق داماد، ۱۳۷۹: ۴ / ۱۶۳، حلی، ۱۴۰۷: ۴ / ۵۲۸؛ صیمری، ۱۴۲۰: ۴ / ۳۸۴؛ کرکی، ۱۴۱۴: ۶ / ۷). اصل شخصی بودن مسئولیت بدین معنا است که هیچ کس بار گناهان دیگری را به دوش نمی کشد و هر کس مسئول اعمال خویش است. با این همه، در فقه و حقوق، مواردی مشاهده می شود که ظاهراً از این اصل عدول شده است. مطابق ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹^۴ هرگاه والدین در نگه داری و مواظبت از کودک دچار تقصیر شوند، مسئول اعمال زیان بار کودک بوده و این مسئولیت بنا بر اطلاق این ماده، شامل

---

۱. تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۲۵؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۵/۱۲.

۲. دانشجوی دکتری، گروه حقوق، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران (نویسنده مسئول) (hesam.abolfazl@gmail.com).

۳. استادیار گروه حقوق دانشگاه پیام نور، (m_gholamalizadeh@yahoo.com).

۴. قانون مسئولیت مدنی، مصوب ۱۳۳۹، ایران.

افعال زیان بار کودک در فضای مجازی نیز می شود. یکی از مصادیق احراز تقصیر والدین، اثبات نقص تربیت کودک است. از نظر حقوقی، تربیت ناقص کودک، تقصیر تلقی شده و مسئولیت والدین را به دنبال دارد (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۱، ۲۹۵). در این مقاله، با روش تحلیلی توصیفی اثبات شده است که به سبب ماهیت خاص فضای مجازی، مسئولیت والدین می تواند حقیقتاً ناشی از فعل غیر تلقی شده و در برخی موارد و به رغم تقصیر ظاهری والدین، با تکیه بر محدودیت های وارد بر حق والدین نسبت به تربیت کودک، مانند رعایت حق تمامیت جسمانی، حریم خصوصی و آزادی عقیده و بیان کودک، والدین به سبب نقص در تربیت، مسئولیتی ندارند و به عدم تقصیر آن ها حکم می شود.

واژگان کلیدی: نقص در تربیت، تقصیر، اینترنت، حق خلوت، حق آزادی بیان.

مقدمه

حضانت کودک که شامل تربیت وی نیز می شود، (حلی، ۱۴۱۳؛ ۱۰۱ / ۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۴؛ ۴۲۱ / ۸؛ صفایی، رحیمی، ۱۳۹۱، ۲۹۵) حق و تکلیف والدین به حساب می آید (امامی، ۱۳۴۳؛ ۱۹۳؛ کاتوزیان، ۱۳۷۲؛ ۱۲۹ / ۲)؛ به این معنا که والدین حق دارند کودک خود را تربیت کنند (کاتوزیان، ۱۳۸۷، ۳۷۹) و از طرف دیگر، به سبب وجه تکلیفی حضانت، نمی توانند آن را اسقاط کنند. (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۳۴۷) حضانت کودک، ریشه در فقه (حلی، ۱۳۸۷؛ ۳ / ۲۶۳؛ طوسی، ۱۰۷، ۱۰۴ / ۸) دارد و در مقررات حقوق مدنی ایران نیز به آن تصریح شده است.^۱ کودکان به اقتضای شرایط سنی، از قوای دماغی ناقصی در قیاس با بالغین برخوردار بوده و همین امر، مبنای حق و تکلیف مزبور را شکل می دهد. حسب تعبیر قانون مدنی،^۲ والدین باید در تشیید مبانی خانواده که شامل تربیت کودکان نیز می شود، با

۱. باب دوم از کتاب هشتم قانون مدنی با عنوان «در نگاه داری و تربیت اطفال»، طی مواد ۱۱۶۸ الی ۱۱۷۹، به موضوع حضانت اختصاص یافته است. به موجب ماده ۱۱۶۸ این قانون «نگاه داری اطفال هم حق و هم تکلیف ابوبین است».

۲. به موجب ماده ۱۱۰۴ قانون مدنی «زوجین باید در تشیید مبانی خانواده و تربیت اولاد خود، به یکدیگر معاضدت کنند».

یکدیگر همکاری نمایند. بدون تردید، حق و تکلیف والدین نسبت به تربیت کودک، شامل رفتار کودک در فضای مجازی نیز می‌شود. به اذعان اساتید حقوق مدنی، (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۱، ۲۹۵) نقص در تربیت، یکی از مصادیق تقصیر در نگاه‌داری و مواظبت بوده و مثبت تقصیر والدین است، زیرا حضانت که شامل تربیت نیز می‌شود، تکلیف والدین بوده و نقص در تربیت، دست‌کم نقص جزئی تعهد حضانت به حساب می‌آید. مسئله اساسی تحقیق حاضر این است که نقص در تربیت در فرض استفاده کودک از فضای مجازی و نسبت به رفتار کودک در این فضا، چگونه احراز شده و چه مواردی را شامل می‌شود؟ علاوه بر این، با توجه به محدودیت‌ها و قیود حق والدین بر تربیت کودک مانند حق کودک بر تمامیت جسمانی خویش^۱، حق کودک بر حریم خصوصی و خلوت و نیز حق او نسبت به آزادی عقیده و بیان، نقص در تربیت کودک با چه شرایطی قابل اثبات یا رد است؟ در پاسخ به این مسائل، نخست برخی مفاهیم بنیادین تحقیق مانند تربیت، کودک، فضای مجازی مورد بررسی و تبیین قرار گرفته، سپس موضوعات اساسی تحقیق، با تکیه بر مبانی فقهی و حقوقی، تجزیه و تحلیل می‌شود.

مفاهیم و تعاریف

در راستای تبیین مفاهیم تربیت، کودک و فضای مجازی به عنوان مفاهیم بنیادین این تحقیق، در این قسمت، مفاهیم مزبور مورد تعریف و تبیین قرار می‌گیرد.

۱. تربیت

واژه «تربیت» برگرفته از ریشه «ربو» یا «ربب» است. در قرآن کریم نیز بارها از این ریشه‌ها

---

۱. جسم کودک مانند هر انسان دیگری محترم است و کسی حق ندارد به آن آسیب رسانده یا مورد تعدی قرار دهد. تعدی به حق تمامیت جسمانی کودک ممکن است از طریق تنبیه بدنی او توسط والدین صورت گیرد. از آنجاکه تنبیه بدنی کودک می‌تواند به عنوان یکی از ابزارهای تربیت او به کار گرفته شود، ممکن است با حق کودک بر تمامیت جسمانی خویش تزامم پیدا کند. برای مطالعه تفصیلی در این زمینه ر.ک: کبری پورعبداللہ، فروغ‌السادات حسینی، محمدمهدی سیار، (۱۳۹۲)، «گستره حق والدین بر تربیت کودک (مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی)»، *مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۶۰، ص ۲۱۶ - ۲۰۴.

استفاده شده است.^۱ به رغم انتساب واژه تربیت به ریشه ربو توسط برخی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۳۵۹)، در قرآن کریم، ریشه‌های دیگر مانند «ربی» «تری» «تریب» و «رب» بیشتر از «ربو» به کار رفته است (مهدی زاده، ۱۳۸۱، ۱۰۴). اگر ریشه تربیت را «ربو» بدانیم، معنای آن رشد، نمو و زیادت می‌شود (فراهیدی، ۱۴۱۴، ۸ / ۲۸۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۳۴۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۳۰۵) اما چنانچه، تربیت را از ریشه «رب» باشد، در معنای سوق دادن به سوی کمال و سعادت خواهد بود (مصطفوی، ۱۳۸۶، ۴ / ۳۵).

بین لغت‌شناسان در این زمینه اختلاف است؛ برخی مانند فراهیدی، ابن فارس و راغب اصفهانی، آن را از ریشه «ربو» و در معنای زیادت، علو و نما آورده‌اند و عده‌ای مانند ابن منظور و زبیدی، ریشه این واژه را «رب» می‌دانند.

برخی محققان با بررسی لغوی این واژه و با تکیه بر قواعد صرف عربی در خصوص مصدر مضاعف باب تفعیل و اصل عدم اعلال، اثبات کرده‌اند که احتمال این‌که واژه تربیت از ریشه «رب» باشد، ضعیف‌تر است، زیرا مصدر فعل مضاعف «رب» بر وزن تفعیل، عبارت از «التربیب» است، نه «تربیت». مانند مدد که مصدر آن، تمدید است و اگر اصرار بر انتساب ریشه تربیت به رب و وجود داشته باشد، برای تبدیل مصدر تربیب به تربیت باید اعلال رخ دهد در حالی‌که اصل عدم اعلال است (اعرافی، ۱۳۹۱: ۱۲۲-۱۲۱). این استدلال صحیح به نظر می‌رسد و قواعد صرف زبان عربی مؤید آن است.

از نظر اصطلاحی، اندیشمندان، تربیت را از زوایای گوناگون مورد تعریف قرار داده‌اند؛ گاهی فعلیت دادن به استعدادها و شکوفا شدن آن‌ها ملاک تعریف قرار گرفته است (مطهری، ۱۳۸۳: ۲۲ / ۵۵۱؛ حجتی، ۱۳۸۵: ۱۰؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۴؛ گروه نویسندگان، ۱۳۸۸: ۲۸؛ افخمی اردکانی، ۱۳۸۶، ۱۴). در مواردی نیز این واژه بر مبنای ارتباط میان مربی و متربی در راستای رشد متربی تبیین شده (گروه علوم تربیتی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸، ۵۷) و در برخی تعاریف نیز به جنبه‌های موضوعی تربیت از قبیل رشد

۱. ر.ک: اسراء، آیات ۲۳ و ۲۴: «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْنَاهُمَا صَغِيرًا» - «وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلْمِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا

كَمَا رَبَّيْنَاهُمَا صَغِيرًا»؛ شعراء، آیه ۱۸: «أَلَمْ نُزَكِّكْ فِينَا وَلِيدًا وَلَيْسَتْ فِينَا مِنْ عُمَرِكَ سِنَّينَ».

جسمانی و روحانی تأکید شده است (گروه علوم تربیتی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸، ۵۷).

به نظر می‌رسد امکان وصول به قدر مشترک از تعاریف فوق بر اساس مفهوم حرکت فلسفی میسر است. برخی محققان به درستی با تکیه بر این مفهوم، تربیت و عناصر آن را مورد تبیین قرار داده‌اند (اعرافی، ۱۳۹۱، ۱۴۱-۱۲۹). عنصر مشترک تمام تعاریف تربیت، وجود نقطه‌ای است که فرایند تربیت از آن آغاز می‌شود و پس از طی زمان و مسافتی مشخص، به مقصدی مشخص نائل می‌گردد. این مقصد می‌تواند فعلیت دادن به استعدادها یا یک فرد انسانی باشد. با این تعبیر، تربیت، حرکتی تدریجی است که در نقطه آغاز و بر مبنای استعدادها یا بالقوه مترقی، توسط مربی آغاز شده و پس از طی مسافت و مقداری مشخص، به نقطه پایان که همانا رشد و شکوفایی و به فعلیت رسیدن آن استعدادها است، منتهی می‌گردد. (همان)

۲. کودک

کودک یعنی انسانی که به معنای انسانی است که هنوز به سن بلوغ نرسیده (انوری، ۱۳۸۱، ۶/۵۹۸۹؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ۳/۲۳۵۲) و در زبان عربی با واژه‌های طفل (جوهری، ۱۴۰۷، ۵/۱۷۵۱؛ ابن منظور، پیشین، ۴۰۱/۱۱) و صغیر (جوهری، پیشین، ۷۱۳/۲؛ زبیدی، ۱۹۹۴، ۱۲/۳۲۱-۳۲۲؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ۲/۷۰) مورد اشاره قرار می‌گیرد و گاه مرادف واژه‌های رضیع، (فراهیدی، پیشین، ۲۷۰/۱؛ ابن منظور، پیشین، ۱۲۷/۸) صبی (فراهیدی، پیشین، ۲۸۴/۸؛ طریحی، ۱۳۶۲، ۵۸۲/۲) و شیرخوار (فیروزآبادی، پیشین، ۳/۳۰) آمده است.

از نظر فقهی و حقوقی، کودک به فرزند انسان که به حد بلوغ شرعی نرسیده و کبیر نشد، اطلاق می‌شود. (انصاری، ۱۳۹۱، ۱/۶۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۴، ۴/۱۴۰، طباطبائی، ۱۴۱۸، ۹/۲۳۷؛ نجفی، پیشین، ۳/۳۶۲، خوانساری، ۱۳۵۵، ۵/۱۸۲، حلی، ۱۴۱۴، ۵/۱۸۲).

سن بلوغ در پسران ۱۵ سال و در دختران ۹ سال تمام قمری است.^۱ بنابراین، از نظر

---

۱. مطابق تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی «سن بلوغ در پسر پانزده سال تمام قمری و در دختر نه سال تمام قمری است».

حقوقی، کودک به پسر یا دختری می‌گویند که حسب مورد به سن ۱۵ سال یا ۹ سال تمام قمری نرسیده است.

در معاهدات بین‌المللی ناظر بر حقوق کودک نیز این مفهوم مورد تعریف قرار گرفته و در آنجا هم معیار تمیز کودک، سن است. به موجب ماده یک کنوانسیون حقوق کودک که ایران نیز به آن ملحق شده، «منظور از کودک، افراد انسانی زیر سن هیجده سال است، مگر این‌که طبق قانون قابل اجرا در مورد کودک، سن بلوغ کم‌تر تشخیص داده شود»^۱.

در فقه نیز، کودک به طور غیرمستقیم بر مبنای سن تعریف می‌شود، زیرا معیار تشخیص کودک، بلوغ شرعی است که حسب مورد ۱۵ یا ۹ سال تعیین شده است (شهید ثانی، ۱۴۱۴: ۴/۱۴۰؛ طباطبائی، ۱۴۱۸، ۲۳۷/۹، نجفی، ۱۳۶۲: ۲۶/۵-۴؛ خوانساری، ۱۳۵۵: ۳/۳۶۲؛ کرکی، ۱۴۱۴، ۵/۱۸۲). در فقه، کودک به دو نوع ممیز و غیرممیز تقسیم شده است؛ کودک ممیز به کودکی اطلاق می‌شود که نیک و بد، و نفع و ضرر را از هم تمیز داده و به نحو اجمال، از دادوستدها و معاملات آگاهی داشته باشد. (حلی، ۱۴۱۳: ۷/۳۰۶)

فقهها در خصوص زمان آغاز قوه تمیز در انسان اختلاف کرده‌اند؛ عده‌ای نسبت به برخی از مسائل فقهی، شروع این مرحله را سن ده سالگی دانسته‌اند (حلی، ۱۴۱۴: ۴/۳۳۵؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶: ۲/۲۸۸؛ ابن‌حمزه، ۱۴۰۸، ۳/۲۳۱)

در مقابل، عده کثیری از فقهها، آغاز این مرحله را سن هفت سالگی تشخیص داده‌اند. (بحرانی، ۱۴۰۵: ۱۳/۴۱۶؛ حلی، ۱۴۱۳: ۷/۳۰۶؛ خوانساری، ۱۳۵۵: ۲/۲۲۹؛ حسینی عمیدی، ۱۴۱۶: ۲/۵۳۰؛ ابن‌ادریس، ۱۴۱۰: ۲/۶۵۳).

برخی حقوق دانان، سن تمیز در فقه امامیه را هفت سالگی دانسته‌اند (عبادی، ۱۳۸۷، ۱/۱۴۳-۱۴۴)، اما به نظر می‌رسد، تعیین سن خاصی برای احراز قوه تمیز ممکن نبوده و ملاک در این خصوص، سنی است که کودک، از قدرت فهم مطالب و تشخیص به‌رمند می‌گردد. برخی روایات نیز به نحو ضمنی حاوی معنای مزبور هستند؛ امام کاظم علیه السلام در

۱. ماده ۱ از قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک، مصوب ۱/۱۲/۱۳۷۲.

پاسخ به این سؤال که اگر کودک دارای زوجه باشد، می‌تواند او را طلاق دهد یا اموال خود را صدقه دهد...؟ فرمودند، «اگر مطابق سنت و مقررات فقه اسلام، طلاق دهد...»، جایز است (حر عاملی، ۱۴۱۶: ۲۲ / ۷۹). مطابق این روایت، امام معصوم، در پاسخ به مسئله، بدون توجه دادن به سن کودک، ملاک جواز طلاق از سوی کودک را مطابقت فعل او با مقررات اسلامی مقرر فرموده‌اند. بدیهی است تطابق فعل کودک با مقررات اسلام فقط زمانی ممکن است که او قدرت درک و فهم این مقررات را پیدا کرده باشد.

برخی فقها نیز در تأیید این استدلال، اختلاف روایات در خصوص تعیین سن تمیز را به دلیل تفاوت افراد در قوت و ضعف ادراک دانسته‌اند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۰، ۲/۲۰).

۳. فضای مجازی

فرهنگ لغت دانشگاهی وبستر، فضای مجازی را به دنیای آنلاین شبکه‌های کامپیوتری به ویژه اینترنت تعریف کرده است.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberspace>

فرهنگ لغت آکسفورد فضای مجازی را به محیطی ذهنی تعبیر کرده است که در آن ارتباط الکترونیک رخ می‌دهد.

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cyberspace>

ملاحظه می‌شود که در این دو فرهنگ لغت، فضای مجازی به اینترنت تعبیر شده است.

واژه فضای مجازی در طول دهه ۹۰ میلادی مرادف اینترنت شد. (Akash, 2014, 18)

کارشناسان و متخصصان نیز تعاریف مختلفی در خصوص مفهوم فضای مجازی ارائه کرده‌اند که به تعاریف فوق نزدیک است؛ برخی معتقدند که فضای مجازی، دنیایی غیرحقیقی است که در آن، اطلاعات به طور مدام از طریق کامپیوتر یا بین آن‌ها منتقل می‌شود (Alam, 2010).

در نظر دیگران، فضای مجازی، فضایی انتزاعی است که سیستم‌های کامپیوتری آن را

ایجاد می‌کنند (Pfaffenberger, 1997).

قلمرو نقص در تربیت

والدین مکلف به تربیت کودک خود هستند. (گلپایگانی، ۱۴۱۲، ۲/۲۸۲؛ یزدی، ۱۴۰۹، ۱/۷۴۲؛ خوئی، ۱۴۱۸، ۳/۳) این تکلیف تا سن بلوغ و رشد ادامه می‌یابد. تربیت کودکان قلمرو گسترده‌ای دارد و شامل تربیت فردی، اجتماعی، اعتقادی و... می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۲: ۷۰-۴۸).

آگاهی بخشی و انگیزه بخشی (اعرافی، ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۴۰-۱۱۵) از طرق مختلفی مانند گفتار مستقیم و غیرمستقیم، الگودهی، محبت، تکریم شخصیت، تشویق به انجام امور خیر و دوری از شرور، قلمرو و روش تربیت را شامل می‌شود. (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۳۹۱، ۱۰-۲۰۰).

والدین نیز مکلف‌اند روش استفاده صحیح از فضای مجازی را به کودک آموزش دهند، او را در استفاده مطلوب از این فضا ترغیب و تشویق کنند و از ارتکاب اعمال زیان‌بار مانند توهین به کاربران مجازی، سرقت و کلاهبرداری اینترنتی، نقض حقوق مالکیت فکری و... منع نمایند.

چالش‌های نقص در تربیت

آگاهی بخشی (اعرافی، ابراهیمی، پیشین، ۱۲۰) به دیگری مسیر نخواهد شد جز در صورتی که مربی به موضوع تربیتی آگاه باشد (حسینی شیرازی، ۱۴۰۷، ۵۰/۲۸۵). از طرف دیگر، تربیت امری تدریجی است. با توجه به این مقدمات، آیا نقص در تربیت کودکان در استفاده از فضای مجازی از سوی والدین به عنوان یک تقصیر قابل طرح است؟

تربیت فرایندی متدرج است که با توجه به مراحل رشد جسمانی کودک، تطورات مختلفی را می‌گذراند و بنا به برخی دیدگاه‌ها تا آخر عمر ادامه دارد. پس نباید تربیت محدود به سن خاصی نمود؛ مثلاً پسران تا ۱۵ سال یا دختران تا ۹ سال! این قضیه در مورد کودک غیرممیز (زیر هفت سال) روشن‌تر است، زیرا اساساً تربیت در معنای خاص آن هنوز راجع به چنین کودکی آغاز نشده تا بتوان وصف نقص یا کمال را در خصوص آن به کار برد.

از طرف دیگر، وجوب حکم تکلیفی بر مکلف منوط به آن است که او مشمول حدیث رفع نباشد. کسی که جاهل به حکم یا موضوعی باشد یا مرتکب خطا شود، حکم تکلیفی از او برداشته می‌شود. شخصی که دانش و سواد کامپیوتری ندارد، نمی‌تواند از او انتظار داشت تا کودک خود را در زمینه استفاده صحیح از فضای مجازی تربیت نماید. در این حالات، بدیهی است چون تکلیف تربیت ساقط است، مفهوم نقص در تربیت نیز محقق نشده و در نتیجه نمی‌توان به استناد آن والدین را مشمول مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی دانست.

مسئولیت ناشی از فعل غیر در فقه و حقوق

در فقه اسلام و حقوق ایران، اصولاً مسئولیت ناشی از فعل غیر به معنای حقیقی کلمه وجود ندارد و همان‌طور که برخی محققان گفته‌اند، مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان، چون مطابق ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مبتنی بر تقصیر است، نوعی مسئولیت شخصی به نظر می‌آید (نجفی، صادقی، شهبازی‌نیا، ۱۳۹۸، ۱۶۹).

با این حال، به نظر می‌رسد که بررسی مسئله از منظر نقص در تربیت کودک، آن‌هم در استفاده از فضای مجازی مثبت آن است که چنین مسئولیتی علیه والدین، می‌تواند ناشی از فعل غیر توصیف شود. همان‌طور که گفته شد، تربیت امری تدریجی است و بدون تردید، تربیت کودک تا قبل از بلوغ یعنی دورانی که والدین مسئولیت اعمال آنان را بر عهده دارند، به‌طور کامل محقق نشده و این نقص، طبیعی بوده و به فعل یا ترک فعل والدین منتسب نیست.

ملاک چنین تحلیلی در آرای برخی فقها که خسارات وارده ناشی از فعل کودک غیرممیز را آفات سماوی تلقی کرده‌اند مشاهده می‌شود. این تحلیل با ویژگی‌های خاص فضای مجازی و والدینی که عموماً یا دانش لازم را برای تربیت کودک در استفاده از چنین فضایی ندارند یا آن‌که مجبور به صرف هزینه‌های منتهی به خرج در جهت کسب علم در این زمینه هستند، سازگار به نظر می‌رسد. بنابراین، می‌توان گفت که مسئولیت والدین در ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، حقیقتاً ناشی از فعل غیر است و چون چنین مسئولیتی، بر خلاف اصل شخصی بودن مسئولیت است، استثناً تلقی شده و باید به نحو مضیق تفسیر گردد. در نتیجه، بر خلاف

کسانی که معتقدند در این ماده، تقصیر والدین مفروض است (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۱۲۱-۱۲۰)، به باور ما چنین فرض تقصیری مخالف اصل تفسیر مضیق بوده و در هر حال باید تقصیر والدین اثبات شود، مگر آن‌که ظواهری مانند تحصیلات بالای والدین، تمکن مالی آن‌ها و دلایلی از این قبیل، اصل مزبور را کنار زده و موجب جابه‌جایی بار اثبات گردد.

بررسی تکلیف والدین برای یادگیری دانش کامپیوتری

ممکن است ادعا شود که دانش و سواد پایین والدین می‌تواند موجب احراز عدم تقصیر والدین شود، اما از باب امتثال به حکم وجوب مقدمه واجب، آیا والدین تکلیف ندارند تا اقدامی در جهت یادگیری دانش کامپیوتری نمایند؟ (نجفی، صادقی، شهبازی‌نیا، ۱۳۹۸، ۳۱۱) چه آن‌که تربیت کودک واجب است و تربیت در عصر کنونی، اقتضائات و مقدماتی دارد که تحصیل دانش و مهارت در خصوص فضای مجازی، یکی از این مقدمات است. با این استدلال، والدین مکلف هستند از باب مقدمه تربیت، دانش و مهارت کامپیوتری خود را افزایش دهند. با توجه به تعدد تکالیف والدین نسبت به تربیت کودک، این مسئله قابل طرح است که الزام والدین به تحصیل دانش و مهارت کامپیوتری، باید به نحو مطلق صورت گیرد یا مقید به عدم تراحم با تکالیف و الزامات دیگر والدین است؟ در پاسخ به دو شکل می‌توان عمل کرد:

الف) والدین به طور مطلق، تکلیف تمهید مقدمات تربیت کودک را بر عهده داشته و در این خصوص هیچ شرطی به نفع آنان وجود ندارد. طبق این مبنا، اگر در فضای مجازی، از ناحیه کودک ضرری به غیر وارد آید، والدین از باب نقص در تربیت، مقصر قلمداد شده و مطابق مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت ناشی از فعل کودک بر آنان تحمیل می‌گردد، زیرا کسب علم و آگاهی والدین در این مورد، شرط واجب است، نه وجود تکلیف. ب) والدین به طور مطلق در تمهید مقدمات تربیت کودک، تکلیف ندارند، زیرا چنین تکلیف مطلق می‌تواند در برخی موارد، با سایر قواعد فقهی مانند لاجرح، منافات داشته باشد. (کردنژاد، ۱۳۹۴، ۹۶-۱۲۰).

در این صورت به سبب تزامم حکم تکلیف تمهید مقدمات تربیت با قاعده لاجرح، تکلیف ساقط می‌شود، مگر آن‌که تعطیلی دین لازم آید که در این مورد، به رغم حرجی بودن، تکلیف باقی می‌ماند.^۱

بنابراین، تکلیف والدین در زمینه مورد بحث، مطلق نبوده، مقید به عدم تزامم این تکلیف با سایر تکالیف والدین است و در صورت تزامم با سایر تکالیف از جمله تأمین معاش، با استناد به قواعدی مانند لاجرح نفی می‌شود.

ارائه معیار

نقص در تربیت، یکی از مصادیق تقصیر در حضانت و منبع مسئولیت والدین ناشی از فعل کودک در فضای مجازی است. در فقه و حقوق ایران، همواره در احراز تقصیر به معیار نوعی و متعارف استناد شده است؛ استقراء در آرای فقها نشان می‌دهد که تعدی یا تفریط عرفی ملاک احراز تقصیر است (نجفی، ۱۴۰۳: ۴۲ / ۱۲۱، حلی، ۱۴۰۸: ۴ / ۲۵۴) و شیخ انصاری صراحتاً معیار احراز تقصیر را تعدی عرفی می‌داند (انصاری، ۱۴۱۵: ۳۷۵).

حقوق دانان نیز با تکیه بر این آرا، برای تقصیر جنبه عرفی و اجتماعی قائل شده‌اند. عده‌ای از آنان معتقدند، «تقصیر یک مفهوم اجتماعی است که مصادیق آن بر حسب عرف و عادت و اخلاف اجتماعی و شرایط عمومی زندگی تفاوت می‌کند، جزئی از آن ناشی از روان‌شناسی فردی و رفتار و اراده فرد است و جزء دیگر منبعث از جامعه‌شناسی از افکار عمومی محیطی است که فرد در آنجا عملی را انجام داده است» (صفایی، ۱۳۵۱، ۵۵۳).

یکی از ویژگی‌های عمده احراز تقصیر بر مبنای معیار عرفی آن است (خوئی، ۱۴۲۲، ۲ / ۲۴۹؛ حر عاملی، ۱۴۱۶، باب ۴۰؛ خوانساری، پیشین، ۲۰۸).

عرف عقلا، در شرایط گوناگون قضاوت‌های یکسانی از موضوعات واحد به دست نمی‌دهد؛ بنابراین، فقر و غنای والدین، سواد یا بی‌سوادی آن‌ها، جایگاه فرهنگی و

۱. رک: درس خارج فقه، آیت‌الله علی‌رضا اعرافی، نشانی دسترسی:

اجتماعی و بسیاری دیگر از خصوصیات می‌تواند در احراز تقصیر والدین مبنی بر نقص در تربیت کودکان در استفاده از فضای مجازی مؤثر باشد.

مبنای مسئولیت والدین ناشی از فعل کودک

مستنبط از ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت والدین در قبال اعمال زیان‌بار کودکان در فضای مجازی، مبتنی بر احراز تقصیر والدین است. تقصیر والدین ممکن است در صورت اثبات نقص در تربیت احراز گردد. چنانچه تربیت صحیح و نگاه‌داری و مواظبت از کودک توسط والدین اثبات شود، آن‌ها مسئول اعمال زیان‌بار کودک نخواهند بود. بر این مبنا، صرف رابطه والد و فرزندی در ایران، مثبت مسئولیت والدین در قبال اعمال زیان‌بار کودک نیست، زیرا مطابق قاعده فقهی وزر، هیچ کس بار گناهان و خطاهای دیگری را به دوش نمی‌کشد. با این همه، به سبب حق سرپرستی والدین بر کودکان که موجد حق کنترل برای والدین و تبعیت کودکان از آن‌ها است، بستر لازم جهت تحمیل بار مسئولیت ناشی از فعل کودک علیه والدین شکل گرفته است و مطابق آن، چنانچه، والدین در چنین فضا و بستری، مرتکب تقصیر از جمله کوتاهی در تربیت کودک شوند، واجد مسئولیت تلقی خواهند شد.

ممکن است گفته شود، والدین به سبب حق کنترلی که بر کودکان دارند، مسئول اعمال زیان‌بار آن‌ها هستند. بنابراین، مبنای مسئولیت آنان در قبال اعمال زیان‌بار کودک در فضای مجازی کنترل و تبعیت است. این تحلیل را نمی‌توان پذیرفت، زیرا صرف وجود حق کنترل برای والدین و تبعیت کودکان از آن‌ها، مثبت مسئولیت نبوده و مطابق مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت والدین متوقف بر احراز تقصیر والدین می‌باشد. بنابراین، در صورت عدم اثبات تقصیر، والدین مسئولیتی ندارند. مبنای کنترل و تبعیت در نظام‌های حقوقی مانند آمریکا متصور است که صرف وجود حق کنترل و نظارت برای والدین می‌تواند مثبت مسئولیت آنان در قبال افعال زیان‌بار کودک باشد چه آن‌که حتی اثبات عدم تقصیر والدین و سرپرستان در این نظام حقوقی، معافیت از مسئولیت ایشان را به دنبال نخواهد

داشت (نجفی، صادقی، شهبازی نیا، ۱۳۹۸، ۱۶۳).

حسب ظاهر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مبنای مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان، تقصیر است. با این حال، صرف اتکا به چنین ظاهری نمی‌تواند گویای تمام حقیقت باشد، زیرا تقصیر والدین در صورتی موجب بروز مسئولیت علیه آنان می‌شود که در بستر کنترل و نظارت واقعی محقق گردد. به همین سبب است که چنانچه به رغم تکلیف قانونی حضانت، کودک در محلی غیر از محل سکونت والدین خود زندگی کند، والدین مسئول افعال او نیستند و اساساً می‌توان گفت که در این مورد، امکان بروز تقصیر در نگه‌داری موضوعاً منتفی می‌شود.

بنابراین، صرف اتکا به عنصر تقصیر نیز نمی‌تواند مبین مبنای دقیق مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان تلقی گردد.

بنابراین، به نظر می‌رسد، ترکیبی از عنصر کنترل و تقصیر، مبنای مسئولیت والدین را شکل می‌دهد که می‌توان از آن با عنوان «کنترل ناقص» یاد کرد.

ماهیت خاص فضای مجازی

یکی از ویژگی‌های اصلی فضای مجازی که موجب تمایز آن از فضای حقیقی می‌شود، بی‌انتهایی و جذابیت بیش از حد آن به ویژه برای کودکان و نوجوانان است. هر آنچه از تفریح، بازی، سرگرمی، موسیقی، فیلم که می‌تواند برای کودک جذاب باشد در محیط مجازی به شکل گسترده وجود دارد. ضمن آن‌که در عصر کنونی، آموزش و پژوهش نیز تا حد بسیار زیادی به فضای مجازی گره خورده است. از نظر محتوا نیز فضای مجازی به گونه‌ای است که در برخی موارد صرف تربیت از سوی والدین نمی‌تواند به بروز اثر مثبت و سازنده منجر شود.

۱. تکلیف دولت در تربیت

یکی از تخلفات ممکن کودک در محیط مجازی، نقض حقوق مالکیت فکری است

(نجفی، صادقی، شهبازی نیا، ۱۳۹۸: ۲۹۱-۲۹۰). وقتی دولت و نهادهای حاکمیتی در زمینه مشخصی نه تنها امر تربیت را معطل گذاشته‌اند، بلکه در راستای عکس آن نظر داشته و عمل می‌نمایند، توقع از والدین به منظور تلاش جهت تربیت کودک در آن زمینه، معقول به نظر نمی‌رسد. برای مثال، در زمینه حقوق مالکیت ادبی و هنری، نه تنها فرهنگ عمومی جامعه‌ای ایرانی حتی در سطوح عالی، آن را درست به رسمیت نشناخته، حتی دولت ایران به کنوانسیون بین‌المللی برن برای حمایت از آثار ادبی و هنری^۱ نپیوسته است.

بنابراین، به نظر می‌رسد در چنین وضعیتی حتی اگر در زمینه احترام به حقوق ادبی و هنری صاحبان اثر در فضای مجازی به کودکان آموزش لازم را ندهند، معذور به نظر رسیده و مشمول آثار نقص در تربیت تلقی نمی‌گردند.

۲. تأثیر تربیت

یکی از مقدمات وجوب تربیت، احتمال تأثیر آن بر رفتار متربی است (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۴۱۵). بنابراین، اگر مربی یقین دارد که تربیت اثر نداشته یا اثر معکوس بر جای خواهد گذاشت، تکلیف از او ساقط می‌شود و در نتیجه مشمول آثار حقوقی نقص در تربیت قرار نمی‌گیرد.^۲ جذابیت‌های موجود در فضای مجازی به ویژه برای کودکان، بسیار زیاد است و به نظر می‌رسد، احتمال تأثیرگذاری والدین بر کودکان از طریق روش‌های تربیتی مرسوم، به منظور اجتناب از ورود زیان به دیگران در عرصه فضای مجازی، اندک است. حتی می‌توان گفت در برخی موارد مانند منع دانلود غیرمجاز موسیقی در حالی که همگان این کار را انجام می‌دهند، ممکن است تلاش برای تأثیرگذاری مثبت بر کودک، اثر منفی داشته و به نحو معکوس عمل نماید.

بنابراین، در این موارد به نظر می‌رسد که مطابق مفاد اصل احتمال تأثیر، تکلیف تربیت از والدین ساقط شده و در نتیجه از این باب نمی‌توان ایشان را از حیث نقص در تربیت

1. The Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, Signed: 9 September 1886.

۲. ر.ک: درس خارج فقه آیت‌الله علیرضا اعرافی، جلسه ۱۱. ۲۹. ۱۳۹۳ موجود در:

<http://www.eshragh-erfan.com/index.php/skill-4/feghh-tarbiyati/267-amre-be-marof-va-nahye-az-monkar/sharaete-amro-nahy-adelle-shartiate-tasir>

مسئول فعل کودک در فضای مجازی قلمداد کرد.

بررسی نقص تربیت در پرتو محدودیت‌های تربیت

حق والدین نسبت به تربیت کودک، همانند سایر حقوق، مطلق نبوده و اعمال آن با برخی قیود قانونی، شرعی و عرفی مواجه است. به موجب مفاد آیه ششم از سوره تحریم، والدین مسئولیت تربیت کودکان خود هستند. خداوند در این آیه می‌فرماید «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌ها است، محافظت و مراقبت نمایید»^۱. روایات متعددی نیز مستند به این آیه شریفه از معصومین، نقل شده است که دلالت بر وجوب تکلیف تربیت کودکان بر والدین دارد.^۲ مطابق آرای فقهای امامیه نیز همین تکلیف بر عهده والدین وجود دارد (طوسی، ۱۴۰۷، ۱/۳۰۷؛ خوئی، ۱۴۱۶، ۳/۲۶۴).

حق والدین بر تربیت مانند سایر حقوق، در مقام اجرا، مطلق نبوده و با محدودیت‌هایی مواجه است. مطابق فقه اسلام و مستنبط از برخی آیات و روایات، اصول و قواعدی وجود دارد که اعمال آن‌ها گاه با حق تربیت والدین تراحم می‌نماید. کودک مانند هر انسان دیگری نسبت به تمامیت جسمانی خود حقوقی دارد و جز در موارد منصوص، والدین حق تنبیه بدنی او را ندارند. فقهای امامیه معتقدند آسیب یا فوت کودک در اثر تنبیه بدنی از سوی ولی، حتی اگر به قصد تأدیب باشد، موجب دیه است (حلی، ۱۴۲۷، ۴/۹۶۹-۹۷۰؛ خوئی، ۱۴۱۶، ۲/۴۱۵). علاوه بر این، کودک واجد حریم خصوصی است که باید محترم شمرده شود و از آزادی عقیده و بیان برخوردار است. اگرچه مفهوم حریم خصوصی به نحو مستقل در

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»

۲. به نقل از ابوبصیر، وقتی از امام علیه السلام پرسیده شد، چگونه اهل خود را از آتش نگاه دارم؟ فرمودند: «آن‌ها را به آنچه خدا امر کرده امر کن و از آنچه خدا نهی کرده نهی کن، اگر از تو پذیرفتند آن‌ها را حفظ کرده‌ای، اما اگر نافرمانی کردند، آنچه بر تو واجب بوده عمل کرده‌ای (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ۱۱/۴۱۷). یا در روایتی دیگر، عبد العلی مولی آل سام از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند: «همین که آن‌ها را به آنچه خود را به آن امر می‌کنی، فرمان دهی و از آنچه خود را از آن نهی می‌کنی بازداری، کافی است» (کلینی، ۱۴۰۷، ۵/۱۶۲).

فقه امامیه مطرح نشده اما ادله عقلی و نقلی فراوانی در تأیید آن می‌توان ارائه نمود. این ادله، عمومیت داشته و شامل کودک به مثابه یک انسان نیز می‌شود (پورعبدالله، حسینی، سیار، ۱۳۹۲، ۲۱۹). «ممنوعیت تجسس^۱، ورود به منازل بدون استیذان، استراق بصر، استراق سمع، سوءظن، نیمه و غیبت، سب و هجو و قذف، اشاعه فحشا و هتک ستر، خیانت در امانت و نظایر آن که به نوعی بر حقوق و آزادی‌های فردی و حق حریم خصوصی دلالت می‌نمایند، از جمله این ادله هستند (بگدلی، بابوکانی، ۱۳۹۶، ۱۵). در تأیید وجود حق آزادی عقیده و بیان برای کودک نیز می‌توان به ادله عمومی این حق از جمله آیه ۱۵۷ سوره اعراف^۲، آیه ۲۵۵ سوره بقره^۳ و آیه ۱۸ سوره زمر^۴ استناد کرد (ر.ک، همان، ۲۲۷-۲۲۶). اعمال حق و تکلیف تربیت در فضای مجازی ممکن است با حقوق کودک در این موارد، تزاخم نماید. بنابراین، باید دید در تزاخم بین این دو مورد، کدام یک بر دیگری ترجیح داشته و اثر آن بر مسئولیت والدین ناشی از فعل کودک چیست.

۱. تربیت و حریم خصوصی و خلوت کودک

حریم خصوصی آن بخش از گستره فیزیکی و معنوی زندگی فرد است که تجاوز به آن به هیچ روی مجاز نمی‌باشد (علی‌اکبری بابوکانی، ۱۳۹۱، ۲۷). احترام به این حق، با شخصیت نوع بشر مرتبط بوده و تجاوز به آن با تعدی به شخصیت فرد ملازمه دارد (مشهدی، محمدلو، ۱۳۹۵، ۱۲۶). برخی محققان آن را به معنای حق داشتن خلوت تعبیر کرده‌اند (بدار، دزیل،

۱. آیه ۱۲ سوره مبارکه حجرات می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا...»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری گمان‌ها بپرهیزید، چراکه بسیاری از گمان‌ها گناه است و تجسس نکنید».

۲. آیه ۱۵۷ سوره اعراف می‌فرماید: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ... وَجُلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَحُرِّمَ عَلَيْهِمُ الْحَبَائِثُ وَبَضِعَ عَنْهُمْ إِصْرُهُمْ وَأَلْغُلَالُ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ».

۳. آیه ۲۵۵ سوره بقره می‌فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ...».

۴. آیه ۱۸ سوره زمر می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْأُولِيَاءُ».

لامارش، ۱۳۸۳، ۳).

حق خلوت سه بعد دارد، ۱. رها شدن شخص به حال خود در تنهایی ۲. خودمختاری و استقلال در کنترل مسائل شخصی ۳. محدود کردن دسترسی دیگران به شخص، (269 _ 270 Parent, 1983).

این موارد نشان می‌دهد که مهم‌ترین رکن حریم خصوصی، احترام به خلوت افراد و در نتیجه شخصیت آنان است. کودک نیز به عنوان یک فرد انسانی از این حق برخوردار است و اصولاً هیچ کس حتی والدین او، حق ندارند حق کنترل شخصی او بر افعال و اقوال خود را محدود نمایند،^۱ مگر آن‌که منافع عالیه کودک اقتضا نماید که در این صورت، نه تنها والدین مجاز در نقض حریم خصوصی کودک‌اند، بلکه در این زمینه تکلیف دارند. (اسدی، ۱۳۸۸، ۴-۶).

محققان با استناد به مواردی «ممنوعیت تجسس»^۲ ورود به منازل بدون استیذان، استراق بصر، استراق سمع، سوءظن، نیمه و غیبت، سب و هجو و قذف، اشاعه فحشا و هتک ستر، خیانت در امانت و نظایر آن که به نوعی بر حقوق و آزادی‌های فردی و حق حریم خصوصی دلالت می‌نمایند، از جمله این ادله هستند (بگدلی، بابوکانی، ۱۳۹۶، ۱۵).

۱. البته بدیهی است با توجه به تعریفی که از حریم خصوصی شد، هر انسانی حریم خصوصی ندارد که محترم شمرده شود؛ برای مثال یک کودک ۲ ساله اساساً حریم خصوصی ندارد و بنابراین، حکم گفته شده کلیت ندارد، بلکه مصادیقی را شامل می‌شود که در ابتدا مفهوم حریم خصوصی شکل گرفته است. ضمن آن‌که رعایت حریم خصوصی کودکان غیرممیز (اصولاً زیر ۷ سال)، مجاز نیست و با سایر تکالیف والدین منافات دارد. والدین مکلف‌اند از کودکان خود مراقبت نمایند تا سن مشخصی آن‌ها را تحت هیچ شرایطی تنها نگذاشته و همواره در کنار آن‌ها باشند، درحالی‌که رها کردن شخص به حال خود و به رسمیت شناختن استقلال و خودمختاری فرد از ابعاد حق خلوت و حریم خصوصی تلقی می‌شوند (ر.ک: (Parent, 1983: 269 _ 270).

۲. آیه ۱۲ سوره مبارکه حجرات می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا...»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری گمان‌ها بپرهیزید، چراکه بسیاری از گمان‌ها گناه است و تجسس نکنید».

بنابراین حق حریم خصوصی کودک در فضای مجازی و کنترل رفتار کودک در آن نیز باید محترم شمرده شود و والدین نمی‌توانند به استناد حق تربیت کودک، به طور کامل، حریم خصوصی کودک را نقض کنند. بنابراین، اصل اولیه، حرمت و ممنوعیت نقض حریم خصوصی کودک است، اما از آنجا که تأکید صرف بر این اصل، موجب تعطیلی حق تربیت والدین خواهد شد، می‌توان استثنائاتی را بر این اصل می‌توان وارد دانست، چراکه گاهی منافع عالیه کودک اقتضا دارد تا والدین به حریم خصوصی او ورود نموده و در تربیت وی اهتمام ورزند. مستفاد از ماده ۱۸ کنوانسیون حقوق کودک نیز در فرض تزاخم بین حفظ حریم خصوصی کودک و منافع عالیه او، منافع اخیر ترجیح دارند.^۱

ضمن آن‌که، از نظر فقهی، مقدمه واجب، واجب است و در نتیجه چنانچه، تربیت کودک مستلزم مداخله در حریم خصوصی او باشد، این امر نیز بر والدین لازم است (طوسی، ۱۴۰۷، ۱ / ۳۰۷؛ مفید، ۱۴۱۳، ۳۶۰).

هرچند توجه به منافع عالیه کودک، موجب می‌شود تا در فرض تزاخم بین حق خلوت کودک و حق تربیت والدین، حق اخیر ترجیح داده شود، اما به سبب استثنایی بودن این حکم، در موارد مردد باید به نحو مضیق شود و مقید به برخی قیود مشخص گردد (اسدی، پیشین، ۸ - ۱۰).

۲. تربیت و حق آزادی عقیده و بیان کودک

یکی از ویژگی‌های مهم دین اسلام، آزادی عقیده و بیان در آن است. این اصل را می‌توان از برخی آیات استخراج کرد؛ آیه ۲۵۵ سوره بقره می‌فرماید «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ...»؛ یعنی «... هیچ اجباری در دین نیست...».

۱. به موجب ماده ۱۸ کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ میلادی: «کشورهای طرف کنوانسیون بیشترین تلاش خود را برای تضمین به رسمیت شناختن این اصل که پدر و مادر کودک، مسئولیت‌های مشترکی در مورد رشد و پیشرفت کودک دارند، به عمل خواهند آورد. والدین و یا قیم قانونی، مسئولیت عمده را در مورد رشد و پیشرفت کودک برعهده دارند. اساسی‌ترین مسئله آنان (حفظ) منافع عالیه کودک است».

به موجب این آیه، اکراه و اجبار در پذیرش دین و تبعیت از احکام آن نفی شده است (عمید زنجانی، ۱۴۲۱، ۱/۲۱۹).

آیه اطلاق داشته و شامل کودک نیز می‌شود. بنابراین، کودک نیز از حق آزادی عقیده و بیان برخوردار است.

شهید مطهری می‌گوید: «بشر مختار و آزاد است؛ به این معناست که عمل او از خواست و رضایت کامل او و تصویب قوه تمیز او سرچشمه می‌گیرد و هیچ عاملی او را برخلاف میل و رغبت و رضا و تشخیص او وادار نمی‌کند؛ نه قض - او قدر و نه عامل دیگر» (مطهری، ۱۳۹۵، ۳۹۵-۳۹۴).

آیت‌الله جوادی آملی نیز آزادی بیان را حق طبیعی هر انسانی دانسته اما اعمال آن را محدود عدم خروج انسان از مسیر انسانیت کرده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ۴۸۰). بر این مبنا، آزادی عقیده و بیان مطلق نبوده و مقید به حقوق فردی و اجتماعی سایر افراد است.

بند ۱ ماده ۱۳ کنوانسیون حقوق کودک... «حق مذکور شامل آزادی جست‌وجو، دریافت و ارائه اطلاعات و عقاید از هر گونه است، بدون توجه به مرزها، به‌طور شفاهی، کتبی، چاپ شده، به شکل آثار هنری، یا از طریق هر رسانه‌ای که کودک انتخاب کند»^۱. مستنبت از آن بند، کودک در دریافت اطلاعات از فضای مجازی در قالب موسیقی، فیلم، کتاب... نیز آزاد است و نمی‌توان او را محدود نمود. با این همه، از آنجاکه منطقی‌ترین گستره‌ای از آزادی قابل قبول به نظر نمی‌رسد، در ادامه همان ماده و طی بند ۲، محدودیت‌هایی بر این حق کودک وارد شده است؛ بر اساس این بند «اعمال حق مذکور ممکن است منوط به برخی محدودیت‌ها باشد، لیکن این محدودیت‌ها باید تنها منحصر به مواردی باشد که در قانون تصریح شده و به یکی از دلایل زیر ضروری است: الف) برای رعایت حقوق و آبروی دیگران؛ ب) برای حفظ امنیت ملی، نظم عمومی، بهداشت یا اخلاق عمومی».

۱. کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ میلادی، ماده ۱۳.

بر این اساس، والدین محق هستند تا ضمن اعمال برخی محدودیت‌های تربیتی، مانع اضرار به غیر از سوی کودکان در فضای مجازی شده و این امر مشروط به آن‌که اضرار به غیر در محدوده دلالات لفظی و کلامی باشد، منافاتی با آزادی عقیده و بیان کودکان ندارد. والدین نمی‌توانند با تکیه بر حق آزادی عقیده و بیان کودک در فضای مجازی، قصور خود در تربیت او را توجیه و از تبعات حقوقی نقص در تربیت که همانا مسئولیت مقرر در ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی است، فرار کنند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

به‌اجمال، نتایج تحقیق حاضر، در قالب چند عنوان زیر ارائه می‌شود:

۱. ماهیت خاص فضای مجازی، نظارت و کنترل افعال کودک در آن را برای والدین دشوار می‌سازد.
۲. دشواری کنترل رفتار کودکان در فضای مجازی برای والدین، بسیاری از مصادیق مسئولیت آنان را به مسئولیت ناشی از فعل غیر مبدل می‌کند.
۳. در مواردی که والدین فاقد سواد رسانه‌ای بوده، با فضای مجازی و ویژگی‌های آن آشنا نیستند و درعین حال به لحاظ شرایط مالی و اجتماعی، امکان تحصیل چنین مهارتی نیز عرفاً برای آنان مقدور نیست، تحمیل مسئولیت بر والدین در این شرایط، با لحاظ قضاوت عرف، ناشی از تقصیر والدین تلقی نمی‌شود.
۴. در موردی که تحصیل دانش و سواد رسانه‌ای برای والدین با مشقت همراه باشد، طبق قاعده فقهی لا حرج، چنین تکلیفی نفی شده و والدین تکلیفی در این خصوص نخواهند داشت. در نتیجه، والدین را نمی‌توان با استناد به نقص تربیت در این زمینه، مقصر قلمداد و مسئول جبران خسارت دانست.
۵. حق تربیت والدین، مقید به رعایت حقوق کودک نسبت به تمامیت جسمانی، حریم خصوصی و آزادی عقیده و بیان او است. بنابراین، والدین در اعمال حق تربیت باید ضرورت‌های احترام به تمامیت جسمانی کودک، حریم خصوصی و آزادی عقیده و بیان او را رعایت نمایند.

۶. حضور فیزیکی مداوم والدین در کنار کودک، می‌تواند در کاهش یا قطع اضرار به غیر از سوی کودک در فضای مجازی مؤثر باشد، اما قطع نظر از آن‌که چنین حکمی، حرجی به نظر می‌رسد، با حق کودک بر حریم خصوصی و خلوت خویش منافات داشته و نفی می‌گردد. بنابراین، عدم حضور مداوم والدین در کنار کودک، نقص در تربیت محسوب نمی‌شود. قطع نظر از آن‌که احترام به حقوق کودک در این قالب، نقش تربیتی مهمی در رشد و شکوفایی تقصیر والدین می‌شود، تکریم کودک در این قالب، نقش تربیتی مهمی در رشد و شکوفایی قابلیت‌های رفتاری و شخصیتی کودک داشته و از نظر اصول تربیتی نیز قابل تأیید است. بنابراین، پیشنهاد می‌شود بر خلاف برخی آرا که به دلیل کنترل و اقتداری که والدین بر کودکان دارند، در فرض بروز خسارت از سوی کودک، تقصیر والدین در نگه‌داری و مواظبت را مفروض می‌دانند، مسئولیت والدین در اثر رفتار کودک در فضای مجازی مبتنی بر اثبات تقصیر آنان باشد، تا افزون بر رعایت عدالت اصلاحی، والدین قادر به ایفای بهینه نقش تربیتی خود در خانواده گردند.

منابع

۴۸. ابن براج، عبدالعزیز طرابلسی، *المهذب*، چاپ اول، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۶ق.
۴۹. ابن حمزه، محمد بن علی، *الوسيلة الى نيل الفضيلة*، چاپ اول، قم: مکتبه الخيام، ۱۴۰۸ق.
۵۰. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۵۱. اسدی، لیلیاسادات، «حریم خصوصی کودک و حق والدین بر تربیت»، *فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)*، سال سیزدهم، شماره ۵۰، ۱۳۸۸ش.
۵۲. اعرافی، علیرضا، سید نقی موسوی، «تربیت اعتقادی فرزندان از منظر فقه»، *کاوشی نو در فقه اسلامی*، سال بیستم، شماره ۲، ۱۳۹۲ش.
۵۳. اعرافی، علیرضا، جواد ابراهیمی، «روش های زمینه ساز تربیت اجتماعی فرزندان؛ حکم فقهی»، *مطالعات فقه تربیتی*، دوره ۴، شماره ۸، ۱۳۹۶ش.
۵۴. افخمی اردکانی، محمد علی، «تبیین روش های تربیت اجتماعی در نهج البلاغه»، *فصلنامه نهج البلاغه*، شماره ۲۱-۲۲، ۱۳۸۶ش.
۵۵. امامی، سید حسن، *حقوق مدنی*، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۳ش.
۵۶. انصاری، شیخ مرتضی، *المکاسب*، چاپ دوم، قم: انتشارات الامام المنتظر، ۱۴۲۵ق.
۵۷. انصاری، قدرت الله، *احکام و حقوق کودکان در اسلام برگرفته از موسوعه احکام الاطفال و ادلتها*، چاپ اول، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، ۱۳۹۱ش.
۵۸. انوری، حسن، *فرهنگ بزرگ سخن*، چاپ اول، ج ۶، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۱ش.
۵۹. بحرانی، شیخ یوسف، *الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة*، ج ۱۳، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۵ق.
۶۰. بدار لوک، ژوزه دزیل، لوک لامارش، *روان شناسی اجتماعی*، مترجم: حمزه گنجی، چاپ اول، تهران: نشر ساوالان، ۱۳۸۳ش.
۶۱. بگدلی، علی، احسان علی اکبری بابوکانی، «بررسی فقهی و حقوقی ورود دولت به حریم خصوصی»، *مطالعات حقوق بشر اسلامی*، سال ششم شماره ۱۳، ۱۳۹۶ش.
۶۲. پورعبدالله، کبری، فروغ السادات حسینی، محمد مهدی سیار، «گستره حق والدین بر تربیت کودک (مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران با اسناد بین المللی)»، *مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۶۰، ۱۳۹۲ش.

۶۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، چاپ دوم، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱ ش.
۶۴. جوادی آملی، عبدالله، *جامعه در قرآن*، چاپ دوم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹ ش.
۶۵. جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیه*، چاپ سوم، بیروت: ۱۴۰۷ ق.
۶۶. حجتی، سید محمد باقر، *اسلام و تعلیم و تربیت*، چاپ سیزدهم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ ش.
۶۷. حر عاملی، شیخ ابوجعفر، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، چاپ سوم، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۶ ق.
۶۸. حر عاملی، شیخ ابوجعفر، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، چاپ سوم، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۶ ق.
۶۹. حسینی شیرازی، سید محمد، چاپ اول، قم: مؤسسه فکر الاسلامی، ۱۴۰۷ ق.
۷۰. حسینی عمیدی، سید عمید الدین بن محمد اعرج، *کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد*، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
۷۱. حلی محمد بن حسن، *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*، چاپ اول، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷ ش.
۷۲. حلی، ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید، *شرایع الاسلام فی مسائل حلال و الحرام*، چاپ دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
۷۳. حلی، حسن بن یوسف، *تذکره الفقها*، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۴ ق.
۷۴. حلی، حسن بن یوسف، *مختلف الشیعه فی احکام الشریعه*، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۷۵. حلی، حسن بن یوسف، *قواعد الاحکام*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۷۶. حلی، حسن بن یوسف، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، چاپ دوم، ج ۵، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۴ ق.
۷۷. حلی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی، *المهذب البارع فی شرح المختصر النافع*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ ق.
۷۸. خوانساری، سید احمد بن یوسف، *جامع المدارک فی شرح المختصر النافع*، چاپ دوم، ج ۲، تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۵۵ ش.

۷۹. خوئی، سید ابوالقاسم، *موسوعه امام خوئی*، چاپ اول، قم: مؤسسه احیاء امام خوئی، ۱۴۱۸ق.
۸۰. خوئی، سید ابولقاسم، *مبانی تکمله المنهاج*، چاپ اول، ج ۲، قم: مؤسسه احیاء آثار امام خوئی، ۱۴۲۲ق.
۸۱. دلشاد تهرانی، مصطفی، *سیری در تربیت اسلامی*، چاپ سوم، تهران: نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۷۷ش.
۸۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ القرآن*، چاپ اول، بیروت: دارالشامیه، ۱۴۱۲ق.
۸۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی، *الروضه البهیة فی شرح لمعه الدمشقیة*، چاپ اول، قم: داوری، ۱۴۱۰ق.
۸۴. شهید ثانی، زین الدین بن علی، *مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*، چاپ اول، قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۸۵. صفایی، حسین؛ اسدالله امامی، *حقوق خانواده (قربان و نسب و آثار آن)*، چاپ اول، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۴ش.
۸۶. صفایی، سید حسین و سیدمرتضی قاسم زاده، *حقوق مدنی اشخاص و محجورین*، چاپ بیست و پنجم، تهران: سمت، ۱۳۹۸ش.
۸۷. صفایی، سید حسین، *دوره مقدماتی حقوق مدنی*، تعهدات و قراردادها، مؤسسه عالی حسابداری، ۱۳۵۱ش.
۸۸. صیمری، الشیخ مفلح، *غایه المرام فی شرح شرایع الاسلام*، چاپ اول، بیروت: دار الیهادی، ۱۴۲۰ق.
۸۹. طالبی طادی، بهنام، «بازخوانی مفهوم حریم خصوصی از منظر فقه امامیه»، *پژوهشنامه فقه و نظام سازی عدالت*، شماره ۲، ۱۳۹۶.
۹۰. طبابایی، سید علی، *ریاض المسائل*، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۸ق.
۹۱. طباطبائی، سید علی بن محمد علی بن ابی المعالی، *ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام باللائل*، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۸ق.
۹۲. طوسی، محمد بن حسن، *تهذیب الأحکام*. چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۹۳. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، *الخلاف فی الأحکام*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ق.
۹۴. عبادی، شیرین، *حقوق کودک: نگاهی به مسائل حقوقی کودکان در ایران*، چاپ پنجم، ج ۱، تهران: کانون، ۱۳۸۷ش.
۹۵. علیرضا اعرافی، *فقه تربیتی*، چاپ اول، ج ۱، قم: مؤسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان، ۱۳۹۱ش.

۹۶. علی اکبری بابوکانی، احسان، *تجسس از حریم خصوصی افراد در فقه امامیه*، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱ ش.
۹۷. عمید زنجانی عباسعلی، *فقه سیاسی*، چاپ سوم، تهران: امیر کبیر، ۱۴۲۱ ق.
۹۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، قم: مؤسسه دارالهجره، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق.
۹۹. فیروزآبادی محمد بن یعقوب، *القاموس المحيط*، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۱۰۰. کاتوزیان، ناصر، *حقوق مدنی خانواده*، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشار، ۱۳۷۲ ش.
۱۰۱. _____، *دوره مقدماتی حقوق مدنی خانواده*، چاپ ششم، تهران: میزان، ۱۳۸۷ ش.
۱۰۲. _____، *دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی*، چاپ هفتم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳ ش.
۱۰۳. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر، *کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۰ ق.
۱۰۴. کردنژاد، نسرین، «بررسی قاعده لا حرج و مستندات آن»، *پژوهش های قرآنی میثاق*، سال اول، شماره ۱، ۱۳۹۴ ش.
۱۰۵. کرکی، نورالدین، *جامع المقاصد*، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۴ ق.
۱۰۶. گروه علوم تربیتی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، *مجموعه مقالات تربیتی*، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۸ ش.
۱۰۷. گروه نویسندگان، *تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر*، چاپ اول، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۸ ش.
۱۰۸. گلپایگانی، سید محمد رضا، *الدر المنضود فی احکام الحدود*، چاپ اول، قم: دار القرآن الحکیم، ۱۴۱۲ ق.
۱۰۹. مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری، *وظایف والدین در تربیت فرزند*، تهران: مؤسسه اشراق و عرفان، نسخه ۴، ۱۳۹۱ ش.
۱۱۰. مشکینی، میرزا علی، *اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها*، چاپ ششم، قم: نشر الهادی، ۱۳۷۴ ش.
۱۱۱. مشهدی، علی، سجاد محمدلو، «مطالعه تطبیقی مفهوم و معیار حق حریم خصوصی؛ رویکرد عرفی و فرهنگی»، *پژوهش های حقوق تطبیقی*، دوره ۲۰، شماره ۲، ۱۳۹۵ ش.
۱۱۲. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد

اسلامی، ۱۳۸۶ ش.

۱۱۳. مطهری مرتضی، *مجموعه آثار*، چاپ اول، قم: صدرا، ۱۳۸۳ ش.

۱۱۴. مهدی‌زاده، حسین، «کاوشی در ریشه قرآنی واژه «تربیت» و پیامد معنایی آن»، *معرفت*، شماره ۵۹، ۱۳۸۱ ش.

۱۱۵. نجفی، حامد، محمود صادقی، مرتضی شهبازی‌نیا، «مسئولیت نیابتی والدین، ناشی از نقض کپی‌رایت توسط کودکان (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و آمریکا)»، *پژوهش حقوق خصوصی*، شماره ۲۷، ۱۳۹۸ ش.

۱۱۶. نجفی، حامد، محمود صادقی، مرتضی شهبازی‌نیا، «نقض نیابتی کپی‌رایت در حقوق ایران و آمریکا»، *پژوهش‌های حقوق تطبیقی*، دوره ۲۳، شماره ۲، ۱۳۹۸ ش.

۱۱۷. نجفی، شیخ محمد حسن، *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*، چاپ هفتم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ ش.

منابع لاتین

1. Akash Khosla, (2014). Regulation of cyber Space a socio legal study with special reference to cyber law in India, THESIS FOR THE AWARD OF DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY IN THE FACULTY OF LAW PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH. Available at <http://hdl.handle.net/10603/87594>.
2. Alam Mohd. Shah, (2010). A dictionary for communication and Public relations practice, Pusat Penerbitan Universiti, Universiti Teknologi MARA.
3. https://www.merriam_webster.com/dictionary/cyberspace.
4. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cyberspace>.
5. Parent, W. A., (1983). Privacy, Morality and the Law, (Vol 12) , (No 4) , Princeton University Press.
6. Pfaffenberger, B , (2000) Dictionary of computer terms. (6th ed). Chicago, Il, Webster's New World Book.